

Václav Furmánek – Jaroslava Pavelková – † Vojtech Budinský-Krička: Kyjatice. Eponymná lokalita archeologickej kultúry. Archaeologica Slovaca Monographiae. Fontes 33. Archeologický ústav SAV, v. v. i. Nitra 2022. 307 strán. ISBN 978-80-8196-061-1.

Do edície Archeologického ústavu SAV, v. v. i., Archaeologica Slovaca Monographiae (ASM) Fontes v roku 2022 pribudlo vedecké spracovanie významného archeologického náleziska – Kyjatic, ktoré je zároveň eponymnou lokalitou archeologickej kultúry z doby bronzovej. Autormi recenzovanej publikácie sú poprední znalci problematiky žiarového pohrebného ritu kultúr popolnicových polí v strednej Európe – Václav Furmánek a Jaroslava Pavelková spoločne s realizátorom prvej etapy výskumu pohrebiska v Kyjaticiach, ktorým bol nestor slovenskej archeológie – Vojtech Budinský-Krička. Tridsiaty tretí zväzok ASM Fontes má osobitú štruktúru, ktorá vznikla zlúčením populárno-vedeckej knihy (Furmánek/Pavelková 2020) s novými časťami. Autorstvo jednotlivých kapitol/podkapitol sa neuvádza. Súčasťou zväzku je 232 obrázkov, 75 tabuliek a jedna tabeľa s diagramom.

Predhovor (s. 7) prezrádza, že práca je výsledkom dlhoročnej a intenzívnej spolupráce archeológa Václava Furmánka a antropologičky Jaroslavy Pavelkovej. Genéza tejto práce súvisí aj s dôležitou skutočnosťou, že Jaroslava Pavelková po vyše dvadsiatich piatich rokoch od ukončenia terénneho výskumu pohrebiska v Kyjaticiach urobila antropologickú analýzu všetkých dostupných zvyškov spálených ľudských kostí z tejto lokality (Pavelková 2012). Už z predhovoru je zrejmé, že pohrebisko začal skúmať Vojtech Budinský-Krička (vtedy Vojtech Budaváry) v roku 1941 a v rokoch 1983–1985 ho doskúmal Václav Furmánek. Vo vstupe do publikácie sa teda premieta nielen angažovanosť menovaných bádateľov na archeologickom výskume v Kyjaticiach, ale aj ich podiel na spracovaní materiálu a monografii vôbec.

Úvod (s. 8–10) začína už známou správou, že paralelne sa pracovalo na dvoch knihách o archeologickom nálezisku v Kyjaticiach: populárno-vedeckej a tejto, vedeckej (Furmánek/Pavelková 2020, 9). V úvode je prostredníctvom vybraných antických autorov priblížená „esencia“ *prvého zlatého veku Európy* – doby bronzovej, ktorá zanechala mimoriadny materiálny odkaz i na území Slovenska. Toto dedičstvo bolo mnohako prezentované formou rôznych podujatí, výstav a publikácií nielen na domácej pôde, ale aj v rôznych krajinách Európy a súčasťou týchto aktivít boli tiež archeologické nálezy z Kyjatic a materiál kyjatickej kultúry (s. 9). Následne sú na príklade Kyjatic v skratke vysvetlené dôvody osídlenia južnej časti hornatého stredného Slovenska v období popolnicových polí a zdôraznený prínos

Vojtecha Budinského-Kričku k archeologickému bádaniu v tejto časti nášho územia. Týmto autori čiastočne predbiehajú stať o histórii archeologického výskumu (podkapitola 3.1), keďže v úvode celkom podrobne opisujú, za akých okolností sa profesor Budaváry v roku 1941 dostal do Kyjatíc a zachránil 52 hrobov, ale aj čo viedlo k doskúmaniu tohto náleziska a k vybudovaniu archeologického pamätníka na lokalite (s. 9, 10). Pozadie archeologického výskumu eponymnej lokality kyjatickej kultúry sa teda odкрýva už v úvode.

Prvá kapitola je venovaná prírodnému prostrediu (s. 11–13). V zhode s autormi publikácie možno uviesť, že kataster obce Kyjatice (okr. Rimavská Sobota) leží na juhu stredného Slovenska, v západnej časti Slovenského rudohoria a v strednej časti Revúckej vrchoviny. Recenzent z autopsie potvrdzuje, že Kyjatice s okolím predstavujú typickú krajinu uvedených geomorfologických jednotiek. Predmetné pohrebisko sa nachádza severozápadne od intravilánu obce v polohe Pri skale (s. 11). V kapitole sa poukazuje na geologickú stavbu katastra Kyjatíc, nerastné bohatstvo analyzovaného priestoru, ale aj možnosti rekonštrukcie vtedajšej klímy. V tejto súvislosti možno vyzdvihnúť, že na zmeny prírodného prostredia, charakter a vývoj stredoeurópskej klímy v dobe bronzovej autori hľadajú v širších spojitostiach, avšak recenzent zároveň nerozumie, prečo sa (otvorene a opakovane – *Furmánek/Pavělková 2010; 2020, 14*) stavajú do radu popieračov klimatickej zmeny. Domnievajú sa, „že v súčasnosti stále opakované názory a hrozby o celosvetových katastrofických klimatických zmenách, o tzv. globálnom otepľovaní, sú vedené skôr politikou ako vedou“ (viac s. 12). Svoj názor síce opierajú o „argumenty“, avšak v zásade si neuvedomujú, respektíve prehliadajú celé súbory iných faktov, podložené tvrdými dátami, ktoré sú dostupné v nespočetných výstupoch, a samozrejme, hlavne na internetovej stránke Medzivládneho panelu pre zmenu klímy (www.ipcc.ch). Vedci sa o klimatickú zmenu totižto zaujímajú už vyše 150 rokov, čo z nej robí celkom preverovanú oblasť modernej vedy. Podkopávanie vedeckých poznatkov o zmene klímy nie je žiadnou novinkou a zvyčajne sa spája s vyťahovaním rôznych mýtov, falošných správ až klamstiev. Vzhľadom na posudzovaný text možno podotknúť, že podnebie na Zemi sa menilo vždy, no podľa paleoklimatológie alebo „minulých podnebí“ je zjavné, že zmeny za posledných 150 rokov, t. j. od začiatku priemyselnej revolúcie, boli výnimočné a nemôžu byť prirodzené. Argument „prirodzených zmien“ (tiež s. 12) často sprevádza príbeh, že zemská klíma sa len zotavuje z chladnejšieho obdobia malej doby ľadovej (cca 1300–1850 n. l.) a že dnešné teploty sú skutočne rovnaké ako počas stredovekého klimatického optima (cca 900–1300 n. l.).

Problém však spočíva v tom, že ani jedno z týchto období neprineslo globálnu zmenu klímy, ale iba regionálne zmeny, ktoré ovplyvnili severozápadnú Európu, východnú Ameriku, Grónsko a Island. Aktuálne štúdie ukazujú, že jediné obdobie za posledných 2000 rokov, keď sa podnebie po celom svete zmenilo súčasne a rovnakým smerom, sa zhoduje s poslednými 150 rokmi. Zohrávalo sa pritom 98 % plochy Zeme (*Maslin 2019*). V jednej z najnovších vedeckých (!) publikácií k tejto problematike, ktorú sa recenzent rozhodol zacitovať (*Marek a kol. 2022*), sa na klimatickú zmenu nazerá ako na súčasť nového významného fenoménu globálnej zmeny. Tento fenomén vedci dávajú do úzkej súvislosti s činnosťou človeka, teda s bytím našej civilizácie. Táto väzba je taká silná, že dovoľuje tvrdiť, že globálna zmena je priamym dôsledkom ľudskej činnosti, výrazne sa odlišuje od minulých lokálnych environmentálnych problémov a má bezprecedentný globálny charakter (*Marek/Ač 2022, 2, 3*). Všeobecne je tento vplyv natoľko výrazný, že sa hovorí o novej geologickej epoche – antropocéne, v ktorej globálne prostredie planéty dominantne determinuje ľudská činnosť (*Daněš/Slovák 2022, 267, 268*). V súvislosti s klímou v minulosti recenzent ešte krátko reaguje na poznámku z prvej kapitoly o výraznom zhoršení klimatických podmienok na konci doby bronzovej, čo okrem iných faktorov prispelo k zániku civilizácie popolnicových polí (s. 12). Možno k tomu dodať, že v 8. stor. pred n. l. sa akútne ochladilo a zreteľne sa zvýšili zrážky. Predpokladá sa, že najchladnejšie bolo medzi rokmi 775–725 pred n. l. (*Popovtšchak/Heiss/Drescher-Schneider 2021, 41*). Treba však uznať, že samotní autori si na konci kapitoly veľmi dobre uvedomujú, že komplexné riešenie problematiky vzťahu pravekej spoločnosti k prírodnému prostrediu je na Slovensku stále len v začiatkoch (s. 13).

Kapitola „Historická situácia osídlenia regiónu“ (s. 13–22) hneď prvou vetou informuje o intenzívnom osídlení Kyjatíc a blízkeho okolia najprv pilinskou kultúrou a následne kyjatickou kultúrou – t. j. kultúrami juhovýchodných popolnicových polí – v mladšej a neskorej dobe bronzovej. Oboznamuje s problematikou kultúr popolnicových polí nielen v študovanej oblasti, ale aj v susedných teritóriách (východnej) strednej Európy, pričom sa nezabúda, že všetky menované kultúry a kultúrne komplexy boli súčasťou veľkej európskej civilizácie popolnicových polí (s. 13). Súčasťou druhej kapitoly je aj prehľad pravekého osídlenia juhu stredného Slovenska, zvlášť v regiónoch Gemer, Malohont a Novohrad. Cieľom recenzie nie je komentovať úplne všetko, no v súvislosti s eneolitom a badenskou kultúrou sa mohlo poukázať aj na najnovšie výsledky bádania v uvedených regiónoch (*Malček 2013, 89, 97–102; 2016*). Dominantné miesto v práci je venované,

pochopiteľne, dobe bronzovej. Významné archeologické lokality z tejto epochy, vzdialené od Kyjatic maximálne 25 km vzdušnou čiarou, sú zobrazené na mape (s. 15, obr. 2). Zvláštna pozornosť sa ďalej venuje všetkému, čo súvisí s kultúrami popolnicových polí. Odbočka k súdobému historickému fenoménu mladšej doby bronzovej – tzv. morským národom – však na recenzenta pôsobí vcelku rušivo. Poznamenávam, že pokiaľ stať o morských národoch do knihy autori už zaradili, mohli k tejto téme citovať celý rad vedeckých štúdií a príspevkov (napr. *Ben-Dor Evian* 2016). Keďže to neurobili, nie je celkom jasné, na základe čoho preferujú názor o lokalizácii námorných bitiek Ramzesa III. do nílskej delty (s. 17; pozri a porovnaj *Cline* 2019, 27). A vôbec, bolo nutné v kontexte analýzy a vyhodnotenia hrobového materiálu z Kyjatic zamýšľať sa nad miestami, kde došlo k vojenskej konfrontácii Ramzesa III. s tzv. morskými národmi? S touto problematikou evidentne súvisí ešte jedna nelogicky umiestnená veta na sedemnástej strane, ktorú uzatvára citácia *Matić/Franković* 2020, pričom práca citovaných autorov v súpise literatúry chýba (s. 218). Po odbočke do východného Stredomoria je už traktovaná problematika západnej enklávy kultúrneho komplexu juhovýchodných popolnicových polí, ktorá zanechala na území Kyjatic výrazné archeologické stopy. Spájajú sa tak s pilinskou kultúrou, ako aj s kyjatickou kultúrou. V kapitole sa správne podotýka, že populácia pilinskej kultúry založila i pohrebisko na eponymnej lokalite kyjatickej kultúry (s. 17). Ďalšie riadky charakterizujú pilinskú kultúru, oboznamujú s dejinami bádania, kľúčovými náleziskami, územným rozšírením alebo vnútornou periodizáciou. Ku genéze pilinskej kultúry možno dodať, že najnovšie výsledky výskumu na severe Maďarska zreteľne poukazujú aj na podiel hatvanskej kultúry, čo dokumentuje pohrebisko v Salgótarjáne-Zagyvapálfalve (*Guba* 2020, 41, 47, 48, obr. 1). Stručne sa informuje aj o pramennej báze pilinskej kultúry, ktorá je mimoriadne bohatá. Z diskurzu vyplýva, že v súčasnosti sú na Slovensku lepšie preskúmané pohrebiská a uspokojivo poznatý najmä hrobový materiál (s. 18). Vychádzajúc zo všeobecne akceptovanej archeologickej klasifikácie kultúr doby bronzovej autori prízvukujú, že pilinská kultúra reprezentuje západný prejav staršej fázy kultúrneho komplexu juhovýchodných popolnicových polí (s. 17) a kyjatická kultúra západný prejav mladšej fázy tohto kultúrneho komplexu (s. 19). Aj v prípade kyjatickej kultúry sa dozvedáme o dôležitých momentoch výskumu, o otázkach územného rozšírenia alebo o pramennej báze, ktorá je na Slovensku tiež vcelku bohatá. Keďže väčšina podrobne preskúmaných pohrebísk vykazuje kontinuitu z pilinskej do kyjatickej kultúry, viace-

ré sa v týchto častiach druhej kapitoly spomínajú opakovane: napríklad Cinobaňa, Dvorníky-Včeláre, Radzovce (s. 18, 20). Do zorného uhla sa dostali aj sociálno-ekonomické problémy rozoberaných archeologických entít (metalurgia farebných kovov, budovanie hradísk, využívanie jaskýň atď.) a iné aktuálne otázky výskumu. Obraz o pravekom osídlení v sledovanom regionálnom rámci uzatvára informácia o sídliskových objektoch/nálezoch na okraji a v blízkosti plochy pohrebiska v Kyjaticiach, ktoré sú na základe keramiky datované do staršej doby železnej – halštatskej (7. až 6. stor. pred n. l.). Uvádzajú sa však bez odkazu na konkrétne pramene či literatúru (s. 22).

Názov tretej kapitoly „Žiarové pohrebisko Pod hájom v polohe Pri skale“ (od s. 23) naznačuje, že pojednáva aj o vzťahu archeologickej lokality a vybraných toponým, zvlášť o oronyme Háj. Na juhu stredného Slovenska totižto nejde o jediné praveké pohrebisko (či iný typ lokality), ktoré sa nachádza blízko polohy Háj, respektíve priamo na takto nazývanom mieste. Skutočnosť, že označenie polôh v krajine oronymom Háj môže indikovať prítomnosť archeologických nálezov, sa konštatovala aj v závere nedávno zverejnenej archeologicko-lingvistickej štúdie (*Mitáš/Žigo* 2021, 223, 224). Ďalej sa v kapitole uvažuje, aká asi bola „terénna situácia“ na traktovanom mieste pred príchodom spoločenstva pilinskej kultúry a čo ho k osídleniu tohto miesta viedlo. V tejto súvislosti text naberaá kontúry náučno-beletristického štýlu, ktorý patrí skôr do rámca literatúry faktu (pozri s. 23, 24). Zároveň sa poukazuje aj na doklady existencie sídliska „*prvých osadníkov*“, zistené archeologickou sondážou asi 300 m severne od okraja pohrebiska. Okrem toho naň ukazujú sídliskové keramické nálezy pilinskej kultúry, nájdené povrchovým zberom západne od pohrebiska (s. 24). Úvaha o rituálnych úkonoch spojených so založením pohrebiska zaiste nie je zbytočná, pretože sa zakladá na objave bronzových artefaktov, ktoré pôvodne pravdepodobne predstavovali menší depot z mladšej doby bronzovej (stupňa BD). Autori si najprv kladú otázku, či to mohla byť „*obeta pri zakladaní pohrebiska*“ (s. 24), následne hľadajú argumenty a v závere kapitoly sú už presvedčení, že ide o „*rozoraný depot bronzových predmetov z počiatku mladšej doby bronzovej, ktorý možno interpretovať ako depot sakrálny, súvisiaci so začiatkom pochovávaní na tejto lokalite*“ (s. 25). Vzhľadom na dôležitosť týchto nálezov a ich hypotetický vzťah k momentu založenia pohrebiska v Kyjaticiach, mohli byť miesta nálezov jednotlivých bronzových artefaktov zobrazené aj v pláne pohrebiska (napr. v obr. 5).

Podkapitola „3.1 História archeologického výskumu“ (od s. 25) sa podrobne venuje tak vykopávkam v roku 1941, ako aj výskumnej etape

v rokoch 1983–1985. Spoločne s autormi možno zhrnúť, že počas krátkého záchranného výskumu Vojtecha Budaváryho sa odkrylo 52 hrobov a zvyšné systematicky preskúmal tím pod vedením Václava Furmánka. V roku 1985 bolo pohrebisko preskúmané bezo zvyšku s celkovým počtom „192 žiarových hrobov, datovaných od konca pilínskej kultúry až po zánik kultúry kyjatickej“ (s. 27). Plán pohrebiska (obr. 6) hroby zistené počas týchto štyroch rokov 20. storočia i farebne rozlišuje. V súvislosti s históriou archeologického výskumu v Kyjaticiach sa ďalej uvádza, že na preskúmanej ploche sa identifikovalo v prvej polovici 80. rokov 20. stor. niekoľko mladších sídliskových objektov, v zisťovacej sonde sa našiel jeden sídliskový objekt kyjatickej kultúry a na východnom okraji komplexne preskúmaného pohrebiska sa vybudoval archeologický pamätník (s. 27, 29).

Pred podkapitolou „3.3 Katalógom hrobov a antropologických analýz“ (od s. 29), ktorú možno charakterizovať aj ako „manuál“ k jeho používaniu, sa autori krátko zastávajú pri pojme „archeologická kultúra“ (podkapitola 3.2, s. 29). Recenzent uznáva, že vzhľadom na zložitú cestu, ktorá viedla ku kodifikácii kyjatickej kultúry (Jozefom Paulíkom v roku 1962), eventuálne až k bežnému používaniu tohto termínu v archeologickej spisbe, sú tieto riadky opodstatnené. Na druhej strane, pravda, mohli byť tiež súčasťou niektorej z predchádzajúcich častí knihy (resp. vzhľadom na opakovanie sa niektorých informácií na tomto mieste aj sú; pozri a porovnaj napr. s. 19 a 29). K uvedenému treba doplniť, že čiastočne preskúmané pohrebisko v Kyjaticiach sa po 2. svetovej vojne spájalo s oblasťou lužickej kultúry/lužických popolnicových polí v staršej dobe halštatskej (Mitáš 2022, 27).

Opisy hrobov a materiálu (podkapitola 3.3.1, s. 31–117) sú podľa recenzenta nanajvýš prínosnou časťou monografie! Katalóg všetkých prezentovaných hrobov a ich inventára má jednotnú formu, ktorá po formálnej a obsahovej stránke zodpovedá katalógu pohrebiska pilínskej a kyjatickej kultúry v Radzovciach (Furmánek/Mitáš/Budaváry 2016), čo je aj zámerom (s. 31), ktorý bádatelia pri používaní oboch publikácií určite ocenia. Súčasťou inštrukcie ku katalógu sú poznámky o uložení materiálu z Kyjatíc v depozitároch Archeologického ústavu SAV, v. v. i., a Slovenského národného múzea v Bratislave a v Martine. Možno priblížiť, že detailné opisy hrobov (vrátane nálezových situácií a inventáru) 1/41–52 (51B)/41, 53/83–192/85, medzi ktorými sú opísané aj zberové nálezy z roku 1941, sprevádzajú kresby/pôdorysy väčšiny preskúmaných žiarových hrobov. Cennou súčasťou katalógu sú aj podkapitoly „3.3.2 Opisy sond, objektov a ojedinelých nálezov“ a „3.3.3 Povrchové zbery na ploche a v okolí pohre-

biska“ (s. 117–124). Na tomto mieste je nutné v recenzii znovu obrátiť pozornosť na predchádzajúce zmienky o sídliskových objektoch a nálezoch z Kyjatíc, pretože autori v katalógovej časti konštatujú, že „keramika, ktorá sa našla v roku 1983 na východnom okraji pohrebiska a iné predmety, sa pôvodne považovali za sídliskový materiál z mladších objektov. Po umytí a analýze keramiky sa ukázalo, že ide o črepy zo zničených žiarových hrobov, ktoré sa do tejto polohy dostali z porušených hrobov na pohrebisku“ a pod. (s. 120, 121). Pokiaľ recenzent chápe všetky uvedené fakty a ich súvislosti správne, môže konštatovať, že poznámky o sídliskových nálezoch/objektoch v predošlých častiach práce sú irelevantné a používateľa monografie iba dezorientujú (porovnaj s. 120, 121 so s. 22, 27). V každom prípade sú tieto informácie v katalógu veľmi dôležité! Katalóg uzatvárajú opisy nálezov z archeologickej sondáže na sídlisku kyjatickej kultúry v polohe Pod vodárnou (s. 124).

V tretej kapitole katalóg plynule prechádza do analýzy. Podkapitola „3.4 Charakter pohrebiska“ čitateľa utvrdzuje, že v Kyjaticiach sa preskúmalo typické žiarové pohrebisko z doby popolnicových polí. Autori ho uvádzajú v kontraste s dosiaľ najväčšími známymi pohrebiskami kultúr popolnicových polí na Slovensku (Radzovce, Tornaľa, Trenčín-Biskupice) a naznačujú ako sa uskutočňovala kremácia, do akých typov hrobov sa ukladali spálené ľudské kosti, ale aj iné špecifiká (s. 124, 125), o ktorých sa podrobnejšie píše ďalej.

Žiarový pohrebný rítus v dobe bronzovej, predovšetkým v kultúrach popolnicových polí, bol dominantným spôsobom pochovávania a jeho špecifiká sleduje podkapitola 3.5 (s. 125–129). Konštatovanie, že prechod z inhumácie na kremáciu predstavoval pre praveké spoločenstvá zásadnú svetonázorovú zmenu (s. 125) je na mieste. Treba však dodať, že tento obrat bol zrejme vonkajším prejavom hlbších zmien v duchovno-náboženských predstavách. V časti, ktorá približuje kremáciu v histórii ľudstva, sa oprávnene uvádza aj *Rigvéda* (resp. tzv. *Svätá Rigvéda*; s. 126). Recenzent dopĺňa, že najstaršie „vrstvy“ týchto významných indoeurópskych a hinduistických textov vznikli medzi rokmi 1700–1200 pred n. l. a časovo korešpondujú so stredoeurópskou dobou bronzovou. Či uvedené texty mohli byť reálnym impulzom aj pre náš región, ale nie je možné dokázať. Faktom zostáva, že k dôslednému obratu ku kremácii v kultúrach popolnicových polí došlo a *Rigvéda* je prameňom k takýmto zásadným zmenám (Lochner 2021a, 233). Časť informácií spojených s fenoménom kremácie v podkapitole 3.5 však možno považovať za nadbytočnú: napríklad aký význam majú v kontexte s analýzou materiálu kultúr popolnicových polí štatistické údaje; a bez odkazu na zdroj (!), že „V Českej

republike je 27 funkčných krematórií, na Slovensku ich je v súčasnosti sedem. Napríklad v Prahe 95,0 % obyvateľov volí spalovanie, ale na Morave iba 30,0 % a na Slovensku je to okolo 50,0 %.“ alebo „V USA sa kremácia praktizuje len u 41,0 % zomrelých.“ (s. 126)? V „nadčasovom“ pohľade na problematiku pohrebného ritu sa nezabudlo na svojrázny fenomén kostrových hrobov na žiarových pohrebiskách z mladšej a neskorej doby bronzovej, ktorý autori stotožňujú s ťažko vysvetliteľnými anomáliami pohrebného ritu v podmienkach civilizácie popolnicových polí a svoje „kacírske“ úvahy opierajú o „paralely“ z antiky (podrobnejšie s. 129). Mimochodom, v súbežnom výskyte rôznych foriem pochovávaní sa môžu odzrkadľovať aj individuálne motivácie jedincov. Na konci traktovanej podkapitoly sa spomínajú aj dve archeologické kultúry zo staršej doby bronzovej v Karpatskej kotline – hatvanská kultúra a severopanónska kultúra, ktoré pochovávali výlučne žiarovo už pred všeobecne akceptovaným začiatkom civilizácie popolnicových polí v strednej Európe (s. 129). S ohľadom na najstaršie klasické kultúry popolnicových polí, ku ktorým v našom priestore jednoznačne patrí pilinská kultúra, je redefinovanie teoretického rámca, ukazujúceho na vplyvné postavenie „*prvých osvojiteľov*“ žiarového pohrebného ritu v nadregionálnej sieti kultúr doby bronzovej (Cavazzuti a i. 2022), bez pochyb podnetné a túto novú štúdiu možno dať do povedomia i slovenským bádateľom. Dôsledné uplatňovanie kremácie sa na pohrebisku v Kyjaticiach odzrkadlilo vo viacerých typoch hrobov, v rámci ktorých sú dominantné urnové (časť „3.5.1 Typy hrobov a spôsoby pochovávaní“). Čo sa týka uloženia spálených ľudských kostí do hrobu, na analyzovanom pohrebisku sa zaevidovali aj hroby jamkové, hroby s kremačnými zvyškami v urne aj mimo nej, hroby s kremačnými zvyškami rozsypanými okolo nádob, ale aj kenotafy (s. 130).

Hrobové konštrukcie sú vyhodnotené v rovnomennej podkapitole 3.6 (s. 130–157). Pohrebisko v Kyjaticiach je ďalším v rade, ktoré utvrdzuje fakt, že úpravy a konštrukcie hrobov kultúr popolnicových polí sú značne variabilné: od jednoduchých urnových hrobov označených kameňom až po honosné skrinkové hroby s mohutným kamenným príkrovom. V recenzovanej knihe je táto problematika analyzovaná parciálne, teda podľa kultúrnej afinity/datovania hrobov: najskôr konštrukcie hrobov pilinskej kultúry a z pilinsko-kyjatického horizontu a následne hrobové konštrukcie kyjatickej kultúry (s. 130). Vzhľadom na prezentovaný zámer však nie je celkom jasné, prečo sa časť „3.6.1 Hrobové konštrukcie pilinskej kultúry a prechodného pilinsko-kyjatického horizontu“ napríklad venuje aj hrobom jamkovým, ktoré sú (aj na tomto pohre-

bisku) najjednoduchším typom žiarového hrobu a ktoré sú (všeobecne) bez úprav/konštrukcií a pod. (s. 131; pozri a porovnaj klasifikáciu typov/úprav/konštrukcií hrobov v štúdií *Furmánek/Mitáš 2010*, 56–87). Z relevantných kamenných úprav a konštrukcií na pohrebisku v Kyjaticiach sa vo vyššie uvedenom kultúrno-chronologickom úseku uvádzajú tieto: kameň podložený pod urnou (kamenná podložka urny), kameň označujúci hrob, kamenný kruh (veniec), skrinka z ploských kameňov a kamenný násyp – príkrov či jeho náznak. S autormi možno plne súhlasiť v tom, že Kyjatice, podobne ako aj iné plošne preskúmané pohrebiská západnej enklávy kultúrneho komplexu juhovýchodných popolnicových polí (najmä Cinobaňa, Radzovce), zreteľne dokazujú, že skrinkové hroby sa budovali už v mladšej fáze pilinskej kultúry (s. 131). Variabilita hrobových úprav a konštrukcií kyjatickej kultúry bola podstatne väčšia ako v pilinskej kultúre, ale na analyzovanom pohrebisku túto skutočnosť zvýrazňuje aj nepomerné zastúpenie hrobov oboch kultúr a dĺžka pochovávaní (s. 132; podkapitola „3.6.2 Hrobové konštrukcie kyjatickej kultúry“). Autori, podobne ako v predošlej podkapitole, jednotlivé typy/úpravy/konštrukcie hrobov analyzujú štýlom „od jednoduchých k zložitým“, v princípe od hrobov bez úprav a konštrukcií až po zložité varianty kamenných konštrukcií (s. 133–155). Užitočnou pomôckou sú výbery charakteristických typov hrobových úprav a konštrukcií pilinskej – kyjatickej kultúry v obrazových prílohách (obr. 187, 188–190 a ďalšie), ale aj zobrazenie ich distribúcie na ploche pohrebiska (obr. 191, 195, 198 a ďalšie). Typickým prejavom a v skutočnosti vrcholom funerálnej architektúry kyjatickej kultúry sú skrinkové hroby a „*práve pohrebisko v Kyjaticiach predstavuje charakteristickú lokalitu, ktorá bola typická početným výskytom skrinkových hrobov*“ (s. 147). Detailná analýza pohrebného ritu dokazuje, že na tomto pohrebisku sa preskúmali klasické skrinky, naznačené skrinky aj skrinky pod príkrovmi. Je však veľmi pravdepodobné, ak vychádzame z poznatkov o súdobom žiarovom pohrebisku v Cinobani (*Mitáš/Furmánek 2015*, 164), že v Kyjaticiach boli tiež skrinky s kamennými vencami, ktoré sa pri exkavácii odstránili, čo možno dedukovať i z fotodokumentácie (napr. tab. XXVII: 4). Okrem percentuálneho podielu skrinkových hrobov (cca 15 % z celkového počtu hrobov) je z vedeckého spracovania archeologického materiálu zrejmé, že ani v jednom skrinkovom hrobe na eponymnej lokalite kyjatickej kultúry nebol pochovaný dospelavý alebo dospelý jedinec (s. 153). Toto zistenie je pravdepodobne ovplyvnené aj absenciou osteologických nálezov/analýz z celého súboru skrinkových hrobov, vysokou detskou úmrtnosťou

v kultúrach juhovýchodných popolnicových polí (Pavelková/Furmánek 2018, 106, tab. 19, graf 2) a v poslednom rade rituálnymi praktikami. V každom prípade však možno prijať „opatrný záver“ autorov, ktorý posilňujú aj iné systematicky preskúmané a antropologicky analyzované pohrebiská v sledovanom kultúrnom rámci, že do skrinkových hrobov sa pochovávali prevažne deti (s. 154).

Ďalšia zásadná podkapitola „3.7 Materiálna kultúra z plochy pohrebiska a z jeho najbližšieho okolia“ (s. 157–191) vo vstupnej časti oboznamuje, že v inventári žiarových hrobov dominuje keramika. Zvýšená pozornosť sa jej venuje v častiach 3.7.1–3.7.3 (s. 157–184), ktoré prinášajú množstvo dôležitých poznatkov i zaujímavých postrehov autorov. Analyzovaný súbor z pohrebiska v Kyjaticiach pozostáva z impozantného počtu nádob: viac než 1000 kusov! Mikropetrografická analýza keramiky z tejto lokality síce zatiaľ nebola vyhotovená, no petroarcheologické analýzy súvekých archeologických nálezov umožňujú predpokladať, že aj v tomto prípade si výrobcovia vhodnú hlinu vyhľadávali v blízkom okolí (s. 158). Typologické členenie keramiky (podkapitola 3.7.2, od s. 159) vychádza predovšetkým zo zverejnených typológií keramiky pilinskej a kyjatickej kultúry, ktoré sa vypracovali na základe keramických (súborov) nálezov z veľkých pohrebísk v Tornali (bývalom Šafárikove) a v Radzovciach, poprípade ďalších na území Maďarska (s. 159, 160). Keďže sa typologická analýza v recenzovanej publikácii priamo odvíja od chronológie, najprv sú zhodnotené „základné keramické tvary pilinskej kultúry a prechodného pilinsko-kyjatického horizontu“ (časť 3.7.2.1), ktoré reprezentujú amfory, misy, šálky, hrnce, amforky a džbánky. V stati sa zároveň poukazuje na výzdobu či funkciu menovaných typov keramiky, eventuálne na ich väzbu k hrobovým konštrukciám (napr. skrinkám). Recenzent si myslí, že vo vyobrazení základných keramických tvarov pilinskej kultúry (s. 156) omylom figuruje aj charakteristický variant hrnca kyjatickej kultúry (obr. 206: 7). Väčšia pozornosť sa venovala „základným keramickým tvarom kyjatickej kultúry“ (časť 3.7.2.2), čo úzko súvisí aj s tým, že „sortiment keramiky v hrobach kyjatickej kultúry bol iný a výrazne početnejší, ako v hrobach z obdobia pilinskej kultúry a z prechodného pilinsko-kyjatického horizontu“ (s. 165). V snahe o generalizáciu typológie keramiky pilinskej a kyjatickej kultúry sa v recenzovanej práci využil formalizovaný opis klasifikácie keramiky, ktorý bol navrhnutý Václavom Furmánkom a použitý pri analýze keramiky z pohrebiska v Radzovciach (Furmánek/Mitáš/Budaváry 2016, 8–13) a následne aplikovaný aj na sídliskový keramický materiál z Radzoviec (Furmánek 2019, 18–25). Formalizované označenie keramických typov sa využilo tak

v katalógu, ako aj v ďalšom texte a v obrázkoch/typologických tabuľkách (s. 165). Pokiaľ sa vrátíme k vyššie zmieneným „základným keramickým tvarom“, v Kyjaticiach ide o tieto nižšie analyzované typy/varianty: amfory, amforky, vázy, vázičky a dvojkoľnícké a bombovité amforky, hrnce, džbánky, misy, šálky, pokrievky (bližšie s. 165–179). *Bombovité* nádoby (s. 169) by bolo vhodné v slovenskom jazyku nazývať guľovitými, v tomto prípade amforkami guľovitého tvaru. S formalizovaným označením keramiky súvisia obrázky 222–230 (od s. 189), ktoré však mali byť umiestnené v stati o keramike (od s. 157), prípadne (ešte logickejšie) na začiatku katalógu (od s. 29). Recenzent to pripomína preto, lebo pri tvorbe publikácie by sa malo myslieť aj na jej „používateľa“ a pri zalamovaní obrazových príloh by sa mali hľadať (aj najšť) optimálne riešenia! V jednom z týchto obrázkov, ktorý zobrazuje hrnce (obr. 226), si recenzent všimol, že k sivo označeným tvarom by mal správne patriť aj hrniec F14 (pozri a porovnaj so s. 171). Čo sa týka šálok (časť 3.7.2.2.8), je nutných niekoľko poznámok k ich špecifickému variantu – sacím nádobám. Tieto keramické nádoby, prispôbené na cucanie tekutín, sa našli aj na iných pohrebiskách kyjatickej kultúry a recenzent sa s nimi v minulosti bližšie zaoberal (s. 178). Tvarovo sú v princípe zmenšeninami amfor a váz, a teda logickejšie by mali byť súčasťou typologického spektra amforiek a vázičiek. S tvrdením autorov, že „najviac sacích nádobiek sa našlo v hrobach kyjatickej kultúry v Radzovciach“ (s. 177), možno polemizovať až nesúhlasiť, pretože tento stav sa prekonal už počas terénneho výskumu žiarového pohrebiska v Cinobani (Mitáš/Furmánek 2015, 179). Možno spresniť, že sacie nádoby sa objavili v každej výskumnej sezóne pohrebiska v Cinobani od roku 2008 do roku 2014 a v niektorých hrobach ich bolo uložených aj viac, maximálne však 4 kusy (Mitáš/Furmánek 2015, 179). V rokoch, ktoré uvádzam, sa v Cinobani celkovo našlo až 30 sacích nádob (buď celých, alebo v zlomkoch). Poznámky k tomuto špecifickému keramickému výrobku možno uzavrieť konštatovaním, že aj pohrebisko v Kyjaticiach svedčí o tom, že ide o typický artefakt z neskorej doby bronzovej. Pozoruhodné informácie obsahuje aj krátka stať „3.7.2.2.10 Iné keramické výrobky a nádoby so sekundárnym otvorom“ (s. 179). Spomínajú sa v nej aj dva prasleny, ktoré sú v hrobovom inventári kultúr popolnicových polí všeobecne zriedkavé. Od s. 179 sa traktuje podkapitola „3.7.3 Výzdoba keramiky“. Analýza výzdobných motívov na keramike je nemenej dôležitá ako rozbor samotných keramických tvarov a podľa autorov je dokonca z ich analýzy možné niekedy vyťažiť viac než z analýzy jednotlivých typov keramických nádob (s. 179). V súčasnosti sú totižto odlišnosti vo výzdobe keramiky pilin-

skej a kyjatickej kultúry už celkom dobre známe. Podobne ako pri „základných keramických tvaroch“ (pozri vyššie), aj pri výzdobe autori rozobrali najskôr výzdobné motívy keramiky pilinskej kultúry a prechodného pilinsko-kyjatického horizontu, až následne výzdobné motívy aplikované na keramike kyjatickej kultúry (s. 180). Postupne sú analyzované a prezentované (s. 181–184): motívy rytej výzdoby, motívy plastickej zahlbenej výzdoby, motívy plastickej vystupujúcej výzdoby, slamovanie a smolný náter. Autori uvažovali aj nad technológiou tej-ktorej výzdoby a k rytej výzdobe hrdla amfory z hrobu 166/84 prikladajú povšimnutiahodné zistenie, ukazujúce na techniku rytia smerom doprava, t. j. „jeden z ďalších dôkazov pravej laterality populácie už v období popolnicových polí“ (s. 181). K citovanému sa žiada najprv dodať, že funkčná dominancia jedného z párových orgánov ľudského tela, v tomto prípade horných končatín, sa správne nazýva lateralita! Keďže ide o netradičný archeologický problém, možno spresniť, že už v praveku prevažovali praváci nad ľavákmi, no výrazný posun v prospech pravej ruky nastal práve v dobe bronzovej, odkedy sa jej používanie udržiavalo a rozvíjalo (viac Marková 2012, 257). Súčasťou kapitoly „Výzdoba keramiky“ sú aj poznámky k smolnému náteru na povrchu nádob. K „výzdobe“ tohto druhu a v kontexte so žiarovým pohrebným rítom recenzent len úsporne poznamenáva, že existuje aj názor o analogických nádobách kyjatickej kultúry so zvyškami čiernej organickej hmoty (tzv. smolným náterom), do ktorých sa mohla zbierať živica, následne využitá pri kremácii (Guba/Vaday 2008, 132, 136). Mimochodom, tento názor celkom zapadá do obrazu o postupnom „vylepšovaní“ techniky kremácie v kultúrach juhovýchodných popolnicových polí (s. 204).

V samostatnej podkapitole (3.7.4) sú spracované kovové predmety (s. 184–189). V Kyjaticiach sa ich síce nenašlo veľa, no napriek tomu autori predpokladajú miestnu metalurgiu (s. 184). Uvedenú skupinu nálezov reprezentujú bronzové a vzácne i železné artefakty. Bronzové predmety autori funkčne rozdelili na nástroje, zbrane, šperky a súčasti kroja, toaletné pomôcky. V úvode podkapitoly sa znovu vracajú k otázke rozoraného depotu bronzových predmetov a opakovane vyslovujú hypotézu o „sakraálnom symbole novozaloženého pohrebiska“ (s. 187). V rámci detailnej analýzy bronzových predmetov je poukázané aj na zaujímavý detail – organické zvyšky čiernej farby na dláte s tuľajkou (obr. 220: 6), pravdepodobne súvisiace s fixáciou drevenej rúčky a uvedeného nástroja. Pokiaľ je pozorovanie správne, otvára sa tu priestor pre optickú mikroskopiu a chemickú analýzu. Úvahy o železiarstve v sledovanej oblasti na konci doby

bronzovej, v tomto prípade odvíjajúce sa od malého zlomku železného kosáka, nájdeného navyše v „orbou porušenom skrinkovom hrobe kyjatickej kultúry“ (s. 188), treba brať s rezervou, na čo odkazuje aj novšia archeologická štúdia o výskyte železných predmetov z doby laténskej na lokalitách kultúr popolnicových polí (Mitáš/Furmánek 2021). Nemenej dôležitými hrobovými nálezmi, ktoré majú v monografii miesto (podkapitola „3.7.5 Artefakty z iných materiálov“, s. 191), sú sklené koráliky. V Kyjaticiach sa našli len v dvoch hroboch kyjatickej kultúry a ich chemické zloženie, a teda ani provenienciu zatiaľ nepoznáme.

Krátka podkapitola „3.8 Materiálna kultúra z okolia pohrebiska“ reprodukuje už uvedené skutočnosti, respektíve ich možné súvislosti s existenciou kultúr popolnicových polí v pracovnom rámci (pozri a porovnaj s. 191, 194 a 187, 188). Pri „datovaní pohrebiska, jeho začiatku a konca“ (podkapitola 3.9, od s. 194) sa zohľadnilo viacero kritérií, ktoré autorom umožnili vytvoriť päť stupňov (Kyjatice I–V). Tieto stupne v texte bližšie charakterizujú, porovnávajú so závermi relatívnej chronológie pohrebiska pilinskej a kyjatickej kultúry v Radzovciach (s. 199, 200), synchronizujú so stupňami „Reineckeého a pokračovateľov“ BC (BC2)–HB 2–HB 3 (s. 199, obr. 232), prípadne s absolútnymi dátami a s historickými udalosťami v Starom svete (obr. 231). Možno súhlasiť s konštatovaním, že počiatok a trvanie pochovávania v Kyjaticiach sú podobné s dĺžkou používania analogického žiarového pohrebiska v Cinobani, tiež situovaného v podhorskej oblasti na juhu Slovenského rudohoria (s. 200). Otázky začiatku a konca eponymnej lokality kyjatickej kultúry azda v budúcnosti osvetlia aj rádiouhlíkové dáta.

Súčasťou celkového zverejnenia archeologického materiálu z Kyjatic sú „Antropologické analýzy“ (4. kapitola, s. 201–208). Z kapitoly je zjavné, že analýzy tohto typu majú na Slovensku reálne dlhoročnú tradíciu a autori sú výbornými znalcami žiarového pohrebného rítu kultúr popolnicových polí, ktorým „neujdu“ ani nuansy ako prítomnosť zvieracích kostí v hroboch alebo sekundárne otváranie hrobov, či prípadná manipulácia s ľudskými ostatkami na žiarových pohrebiskách spoločenstvami mladších historických období, napríklad Keltmi (podkapitola 4.2; bližšie Mitáš/Furmánek 2021). Predložené sú poznatky o „Veku a pohlaví zosnulých“ (podkapitola 4.3) i „Demografická charakteristika miestnej populácie“ (podkapitola 4.4). Recenzent však nevidí dôvod, aby metodicky poňatá podkapitola 4.1 niesla názov „Sumár antropologickej analýzy“ (s. 202). Závery tejto analýzy (podkapitola 4.5) sú opakovaním a potvrdením už publikovaných záverov (Pavelková 2012, 294, tabeľa 1; Pavelková/Furmánek 2018, 105, tab. 16). Čo sa týka „Iných prírodovedných analýz“

(5. kapitola, s. 208), predložené sú výsledky archeobotanickej a archeozoologickej analýzy.

V šiestej kapitole „Archeologický pamätník“ (s. 208–210) je nutné vidieť najmä motivačný potenciál, ktorý môže múzejných archeológov alebo bádateľov všeobecne inšpirovať k vybudovaniu „obdobného“ pamätníka, respektíve k akejkoľvek prezentácii výsledkov archeologického výskumu priamo na náleziskách. Prezentácia *in situ* v Kyjaticiach od roku 1985 až dodnes umožňuje hlboké precítenie *genia loci* predmetnej archeologickej lokality a prepojenie autenticity krajiny so sprístupneným obsahom (pozri tab. LXXV a ďalšie), čo však podľa recenzenta po roku 2005 narušilo vybudovanie oddychovej zóny v jej tesnom susedstve. Oboznámenie sa s náplňou tejto kapitoly zároveň dovoľuje skonštatovať, že sprístupňovanie archeologických lokalít verejnosti má na Slovensku vcelku dobrú tradíciu (zhrňujúco tiež Turčan a kol. 2009).

Záver (s. 210–212) má charakter eseje. Je viacmenej „kaleidoskopom“, v ktorom sa premietajú zlomky z dejín bádania, stavu výskumu kyjatickej kultúry, etiky archeologickej práce a v neposlednom rade (najmä v publikácii tohto typu) nepodstatná „papierová“ konfrontácia s kontroverzným autorom a jeho „historickou“ knihou (s. 212), ktorú v recenzii ani nie je dôvod citovať. Mimochodom, už sa o nej dosť napísalo v populárno-vedeckej verzii o Kyjaticiach (Furmánek/Pavelková 2020, 94, 95). Aj keď, a toto nie je jediná časť textu, ktorá je prevzatá z citovaného diela z roku 2020, aj to v konečnom dôsledku „rozmazáva“ hranicu medzi vedeckým a populárno-vedeckým spracovaním predmetnej archeologickej lokality. V závere „vedeckej“ verzie sa malo zdôrazniť, že predložený archeologický materiál je charakteristickým prejavom spoločnosti, ktoré v mladšej a neskorej dobe bronzovej osídlilo juh Slovenského rudohoria. Podčiarknuť, že kyjatická kultúra v sledovanom regióne predstavovala tak kontinuitu, ako aj zmenu. A určite tu bol i priestor načrtnúť perspektívu a výzvy interdisciplinárneho výskumu kultúr popolnicových polí.

Súčasnou textovej časti knihy je súpis použitej literatúry (s. 213–221) aj súhrn v anglickom jazyku (s. 222–230). Hodnotnou časťou sú tabuľky s kresbami materiálu z vybraných hrobov, preskúmaných v roku 1941, v rokoch 1983–1985, eventuálne zo zberu na pohrebisku (tab. I–XXV). Obráz o terénnom výskume pohrebiska v Kyjaticiach dokresľujú tabuľky s fotografiami náleziska, nálezových situácií a pamätníka (tab. XXVI–XXXI, LXX–LXXV). Bonusom, ktorý mohol byť k publikácii priložený skôr na CD, sú tabuľky s farebnými zábermi spravidla keramických zlomkov z hrobov (1941, 1983–1985), ale aj zberových a sídliskových nálezov (tab. XXXII–LXIX).

Publikácia o Kyjaticiach – eponymnej lokalite archeologickej kultúry, a tým aj všetok dostupný materiál z nej, majú po vyše osemdesiatich rokoch od objavenia tohto pohrebiska bádatelia k dispozícii. Recenzent si je vedomý, a to aj napriek viacerým selektívnym pripomienkam k obsahu, k analýze i k vyhodnoteniu, že úplné zverejnenie archeologického materiálu z Kyjatic je dôležitým počinom vo výskume kultúr popolnicových polí na Slovensku a určite ho uvítajú aj v problematike zainteresovaní bádatelia z okolitých krajín.

LITERATÚRA

- Ben-Dor Evian 2016 – S. Ben-Dor Evian: The Battles between Ramesses III and the „Sea-Peoples“. When, Where and Who? An Iconic Analysis of the Egyptian Reliefs. *Zeitschrift für Ägyptische Sprache und Altertumskunde* 143/2, 2016, 151–168.
DOI: <https://doi.org/10.1515/zaes-2016-0010>
- Cavazzuti a i. 2022 – C. Cavazzuti/A. Arena/A. Cardarelli/M. Fritzl/M. Gavranović/T. Hajdu/V. Kiss/K. Köhler/G. Kulcsár/E. Melis/K. Rebay-Salisbury/G. Szabó/V. Szeverényi: The First „Urnfields“ in the Plains of the Danube and the Po. *Journal of World Prehistory* 35, 2022, 45–86.
DOI: <https://doi.org/10.1007/s10963-022-09164-0>
- Cline 2019 – E. H. Cline: 1177 př. Kr. Zhroucení civilizace a invaze Mořských národů. Preklad R. J. Weiniger/K. Zerzánová. Praha 2019.
- Daněk/Slovák 2022 – T. Daněk/L. Slovák: Antropocén jako globální změna pohledu. In: *Marek a kol.* 2022, 267–294.
- Furmánek 2019 – V. Furmánek: Radzovce in der Zeit der Urnenfelderkulturen (Katalog der Siedlung). *Archaeologica Slovaca Monographiae. Catalogi* 20. Nitra 2019.
- Furmánek/Mitáš 2010 – V. Furmánek/V. Mitáš: Pohřební ritus západní enklávy jihovýchodních popelnicových polí. Analýza pohřebiště v Radzovicích (Slovensko). *Památky archeologické* 101, 2010, 39–110.
- Furmánek/Mitáš/Budaváry 2016 – V. Furmánek/V. Mitáš/V. Budaváry: Radzovce in der Zeit der Urnenfelderkulturen. (Katalog des Gräberfeldes). *Archaeologica Slovaca Monographiae. Catalogi* 16. Nitra 2016.
- Furmánek/Pavelková 2010 – V. Furmánek/J. Pavelková: Global Warming – Reality, Fiction, Fallacy or Real Natural Cycle? *Natura* 47/2, 2010, 37, 38.
- Furmánek/Pavelková 2020 – V. Furmánek/J. Pavelková: Kyjatice. Zlatý vek na podhorí. Archeologické pamätníky Slovenska 11. Nitra 2020.
- Guba 2020 – Sz. Guba: Ändernde Riten – Untersuchungen im spätbronzezeitlichen Gräberfeld von Zagyvapálfalva (Ungarn). In: D. L. Dizdar/M. Dizdar (ed.): *Late Bronze Age Mortuary Practices and Society in the Carpathian Basin – Proceedings of the International conference in Zagreb. February 9–10, 2017*. Zborník Instituta za arheologiju 11. Zagreb 2020, 38–53.
- Guba/Vadady 2008 – Sz. Guba/A. Vadady: Grab- und Bestattungssitten im spätbronzezeitlichen Gräberfeld von Zagyvapálfalva (NO-Ungarn). In: V. Sírú/D. L. Vaida (eds.): *Funerary Practices of the Bronze and Iron Ages in Central and South-Eastern Europe. Proceedings of the*

- 9th International Colloquium of Funerary Archaeology. Bistrița, Romania. May 9th–11th 2008. Cluj-Napoca 2008, 125–136.
- Kujovský/Mitáš 2012 – R. Kujovský/V. Mitáš (ed.): *Václav Furmánek a doba bronzová. Zborník k sedemdesiatym narodeninám*. Archaeologica Slovaca Monographiae. Communicationes 13. Nitra 2012.
- Lochner 2021a – M. Lochner: Aufbrüche ins Jenseits. In: Lochner 2021b, 232–259.
- Lochner 2021b – M. Lochner (Hrsg.): *Brandbestattung und Bronzemetallurgie. Die Urnenfelderkultur in Niederösterreich (1300–800 v. Chr.)*. Archäologie Niederösterreichs. Wien 2021.
- Malček 2013 – R. Malček: *Lieskovec-Hrádok. Výšinné sídlisko badenskej kultúry*. Archaeologica Slovaca Monographiae. Studia 17. Nitra 2013.
- Malček 2016 – R. Malček: *Badenské osídlenie Cerovej vrchoviny*. Archaeologica Slovaca Monographiae. Fontes 21. Nitra 2016.
- Marek/Ač 2022 – M. V. Marek/A. Ač: Globální změna – fenomén rozdělujiící společnost – etické a morální aspekty. In: Marek a kol. 2022, 1–9.
- Marek a kol. 2022 – M. V. Marek a kolektiv: *Klimatická změna. Příčiny, dopady a adaptace*. Praha 2022.
- Marková 2012 – D. Marková: Bronzové predmety zo sídliska pilinskej kultúry vo Veľkom Krtíši. In: Kujovský/Mitáš 2012, 251–262.
- Matić/Franković 2020 – U. Matić/F. Franković: Sea Peoples and the Discourse of „Balkanism“ in Late Bronze Age Archaeology. In: M. Gavranović/D. Heilmann/A. Kapuran/M. Verčík (eds.): *Spheres of Interaction. Contacts and Relationships between the Balkans and Adjacent Regions in the Late Bronze/Iron Age (13th–5th Centuries BCE)*. Proceedings of the Conference held at the Institute of Archaeology, Belgrade. 15–17 September, 2017. Perspectives on Balkan Archaeology 1. Leidorf 2020, 155–176.
- Mitáš 2022 – V. Mitáš: Prínos archeologických nálezov z Podrečian k poznaniu doby bronzovej. In: M. Šesták (zost.): *Zborník z ôsmeho ročníka stretnutia priateľov histórie Novohradu*. Hradište 2022, 17–29.
- Mitáš/Furmánek 2015 – V. Mitáš/V. Furmánek: Pohrebisko kultúrneho komplexu juhovýchodných popolnicových polí v Cinobani (výskum v rokoch 2007–2012.) In: O. Ožďáni (ed.): *Popolnicové polia a doba halštatská*. Archaeologica Slovaca Monographiae. Communicationes 17. Nitra 2015, 159–189.
- Mitáš/Furmánek 2021 – V. Mitáš/V. Furmánek: Aktivita Kelto v lokalitách z doby popolnicových polí na Slovensku. *Slovenská archeológia* 69, 2021, 323–345. DOI: <https://doi.org/10.31577/slovarch.2021.69.13>
- Mitáš/Žigo 2021 – V. Mitáš/P. Žigo: Lexikálno-sémantická charakteristika apelatíva háj a proprii Háj vo vzťahu k archeologickým náleziskám. (Archeologická lokalita a motivácia jej názvu z historického a jazykovedného hľadiska.) *Jazykovedný časopis* 72/1, 2021, 208–228. DOI: <https://doi.org/10.2478/jazcas-2021-0024>
- Pavelková 2012 – J. Pavelková: Antropologicko-demografická analýza žárových hrobů kyjatické kultury z Kyjatic, okres Rimavská Sobota. In: Kujovský/Mitáš 2012, 293–296.
- Pavelková/Furmánek 2018 – J. Pavelková/V. Furmánek: Demografie popolnicových polí na Slovensku. Pohľad antropologie a archeologie. *Pamiatky archeologické* 109, 2018, 97–126.
- Popovtschak/Heiss/Drescher-Schneider 2021 – M. Popovtschak/A. G. Heiss/R. Drescher-Schneider: Zur Umwelt. In: Lochner 2021b, 28–45.
- Turčan a kol. 2009 – V. Turčan a kolektiv: *Archeologické pamiatky. Kultúrne krásy Slovenska*. Bratislava 2009.

INTERNETOVÉ ZDROJE

- Maslin 2019 – M. Maslin: Päť najväčších mýtov o klimatickej zmene. *Denník N*, 16. 9. 2019. Dostupné na: <https://dennikn.sk/1585771/oteplovanie-je-sucastou-prirodzeno-cyklu-a-vedci-sa-proti-nam-spolcili-pat-mytov-o-klimatickej-zmene/> [28. 5. 2023]
- [www.ipcc](https://www.ipcc.ch/) – <https://www.ipcc.ch/> [23. 5. 2023]

PhDr. Vladimír Mitáš, PhD.
 Archeologický ústav SAV, v. i.
 Akademická 2
 SK – Nitra 949 21
vladimir.mitas@savba.sk

Táto práca bola podporená Agentúrou na podporu výskumu a vývoja na základe Zmluvy č. APVV-20-0044 „Vplyv využívania prírodných zdrojov na spôsob života v dobe bronzovej a v dobe železnej“.

DOI: <https://doi.org/10.31577/slovarch.2023.71.7>